

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ METAFORA ƏSASINDA FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aidə Vahid qızı İsmayılova

ADAU

aida-profit@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə idrak əməliyyatlarından biri sayılan konseptual metafora yeni biliklərin qazanmanın ən səmərəli yollarından biri kimi qeyd edilir. Bu nəzəriyyədə iki konseptual sahə əsasdır: mənbə və hədəf.

Metaforanın əsas mahiyyəti odur ki, mücərrəd hadisələri, varlıqları duyğusal olaraq dərk etməyə icazə verən idrak əməliyyatı kimi xidmət edir. Yəni konseptual metafora mücərrəd və subyektiv təcrübə sahəsinin tanış və konkret sfera baxımından konseptuallaşdırıla biləcəyi bir vasitədir. Mənbə sahə daha konkret bilikləri ehtiva edir. Hədəf sahə isə daha az müəyyən edilmiş bilikləri ehtiva edir.

Konseptual metafora modelinin linqvistik baxımından məna təsvir dairəsi məhduddur. Ona görə də dil vahidlərinin ayrı-ayrı metaforik mənalərini təhlil etmək üçün fərqli bir nəzəriyyəyə - leksik mənanın idrak əsaslarının formalaşmasını onlayn rejimdə, yəni kommunikasiya prosesində həyata keçirən nəzəriyyəyə müraciət etmək məqsədəuyğun sayılır.

Açar sözlər: konseptual, metafora, perspektiv, naturamorfik, artefakt, antropomorfik.

Resume

In article conceptual metaphor, which is considered one of the cognitive operations is indicated as the one of the efficient ways to gain new knowledge. In this theory two conceptual sphere are the crucial: source and target. The crucial point is that it serves as a cognitive operation which gives opportunity to understand the abstract events and existence as spiritual. It means that the conceptual metaphor is a tool which can be conceptualize as familiar and concrete sphere of abstractive and subjective training area. The source area contains more specific knowledge. The target area contains less defined knowledge. The scope of meaning description of the conceptual metaphoric model is limited by linguistic aspect.

Therefore, it is considered advisable to apply the distinctive theory – the theory that cognitive foundations of linguistic meaning in online mode, it means, to carry out in the communication process for analyze the separately metaphoric meaning of the linguistic units.

Key words: conceptual, metaphorical, perspectival, naturomorphic, artifactual, anthromorphic.

Yeni ad yaratmaq, yeni biliklərin əldə etməyin ən səmərəli yollarından biri konseptual metafora əsas idrak əməliyyatlarından biridir. Konseptual metafora nəzəriyyəsinə görə, bu strukturlaşmada iki konseptual sahə həlledici rola malikdir: mənbə sahə və hədəf sahə. Verilmişlər bir sahədən digər sahəyə proyeksiyaları metaforik modellərlə əlaqələndirilir. J.Lakoff, M.Conson, A.P.Çudinov və başqalarının fikrincə metaforik model altında biz dil daşıyıcılarının təfəkkürdə müəyyən bir düsturla təsvir olunan konseptual sferalar arasında əlaqə sxeminin inkişaf etdiyini müşahidə edirik: “X – Y” (1, səh.238).

Metaforanın mahiyyəti odur ki, mücərrəd hadisələri, varlıqları duyğusal olaraq hiss olunan obyektlər baxımından dərk etməyə icazə verən idrak əməliyyatı kimi xidmət edir. Yəni konseptual metafora bir vasitədir - hansı ki, mücərrəd və subyektiv təcrübə sahəsinin tanış və konkret arena baxımından konseptuallaşdırıla biləcəyi bir vasitə. Mənbə sahə daha konkret bilikləri ehtiva edir. Hədəf sahə isə daha az aydın və müəyyən edilmiş bilikləri ehtiva edir. “*Konseptlərin ideal mahiyyəti onları dil işarələrindən fərqləndirir. Onlar şüurumuza məxsusdurlar. Onlar insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin/aspektlərinin “daxili” nümayəndəlikləridir. Yəni daxilimizdədir*” (2, səh. 214).

Lakin konseptual metafora modelinin lingvistik baxımından məna təsvir dairəsi məhduddur. Konseptual metafora metaforalaşma prosesini dil daşıyıcıları konseptual sistemin bir hissəsini təşkil edən konseptual köçürmələrin həyata keçirilməsi hesab edir. Ona görə də dil vahidlərinin ayrı-ayrı metaforik mənalarını təhlil edərkən fərqli bir nəzəriyyəyə müraciət etmək lazımdır. Məsələn, leksik mənənin idrak əsaslarının formalaşmasını onlayn rejimdə, yəni kommunikasiya prosesində həyata keçirən nəzəriyyəyə müraciət etmək məqsədəuyğun sayılır. Bu nəzəriyyə C. Faussonnier və M.Törner tərəfindən irəli sürülmüşdür.(3, səh. 516). Bu tədqiqatçılar konseptual metafora modelinin konseptual inteqrasiyanın daha geniş və ümumi modelinin bir hissəsi kimi göstərdilər və konseptual metafora modelini təkmilləşdirdilər.

Konseptual inteqrasiya nəzəriyyəsi həm konseptual metafora nəzəriyyəni, həm də mental fəzalar nəzəriyyəsinə qəbul edərək, metaforanı istinadın xüsusi halı kimi qəbul edib və onların əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qeyd edir:

- biliyi paylaşmağa icazə verən xüsusi təfəkkür sistemi. Bu təfəkkür sistemi insana məna qurarkən həm kontekstdən, həm də əsas məlumatdan birbaşa istifadə etmək qabiliyyətinə əsaslandırır;
- mental struktur proyeksiyasının və dinamik konseptual modeləşdirmənin baş verməsi ;
- qarşılıqlı fəaliyyət göstərən məkanların elementlərinin birləşməsi;
- asimmetrik uyğunluq (asymmetric topicality).

A.P. Çudinov konseptual sferaların metaforik ekspansiyasını tədqiq edərək, metaforaların aşağıdakı təsnifatını dörd əsas qrupa ayırır:

- Antropomorfik metafora (“Anatomiya”, “Fiziologiya”, “Xəstəlik”, “Ailə” və s.);
- Naturomorfik metafora (“Heyvanlar aləmi”, “Bitki dünyası” konseptual sferaları və s.);
- Sosiomorfik metafora (“Cinayət”, “Müharibə”, “Teatr”, “Oyun”, “İdman” konseptual sferaları və s.);
- Artefakt metafora (“Ev”, “Mexanizm” konseptual sferaları və s.) (4. Səh. 156, s.464).

Naturamorf metafora metaforik modellərin ən maraqlısı hesab olunur. Naturmorf metaforanın bir hissəsi olan metaforik modellərin aşağıdakı növləri müəyyən edilmişdir: insan təbiətin bir fenomenidir. Bu modellərə görə mürəkkəb sözlərin yalnız okkazional mənalar deyil, həm də lüğətlərdə təsbit olunmuş polisemantik mürəkkəb isimlərin metaforik mənaları yaranır. Elə bu da, müəyyən etdiyimiz metaforik modellərin sabitliyi ilə əlaqəlidir.

İnsan - təbiətin bir fenomenidir metaforik modelinin aktuallaşmasına nəzər salaq. “*Aunt Hester, the silent, the patient, that backwater of the family energy, sat in the drawingroom, where the blinds were drawn; and she, too, had wept at first, but quietly without visible effect*” (Galsworthy J. “*The Forsyte Saga. The Man of Property*”).

“Sakit, səbirli, ətrafda baş verənlərdən xəbərsiz olan Hester xala pərdələrin çəkildiyi qaranlıq qonaq otağında əyləşmişdi; qaranlıq otağın zülməti kimi o da səssiz-səmirsiz ağlamışdı, amma heç kəsə bəlli

etmədən...”; *He had attended at the invitation of Rebecca Strauss – one-time fashion model, now art critic from the Times, a whirlwind of black velvet, cigarettes, and not-so-subtly enhanced breasts (Brown D. “Angels and Demons”)*. O buraya əvvəllər işləmiş, indi isə “Times” qəzetində sənətsüna kimi çalışan, qara məxmərli, damağında siqareti olan, sinəsi o qədər də gözə çarpmayan tufan qasırgası Rebeka ştrausun dəvəti ilə gəlmişdi.

Burada göstərilən *backwater* və *whirlwind* “qasırga” mürəkkəb isimlərinin mənaları metaforalaşdırılır. Bildiyimiz kimi *backwater* mürəkkəb sözünün uzual mənası aşağıdakı kimidir: “a part of the river out of the main stream, where the water doesn’t move” (çayın əsas axardan çıxan, suyun hərəkət etmədiyi bir hissəsi) (5. Səh. 238), və mürəkkəb isim *whirlwind* – “a tall pipe-shaped body of air moving forward while whirling at high speed” (6. Səh. 197), Nümunədə göstərilmiş *Aunt Hester* xüsusi ismi, *the silent, the patient, of the family energy* dil vahidləri *backwater* mürəkkəb sözünün mənasının dəyişikliyə məruz qaldığını işarə edir. Həmçinin *Rebecca Strauss* xüsusi ismindən və *fashion model, art critic* kimi dil vahidlərindən də istifadə edilmişdir. Bu dil vahidləri göstərir ki, ilkin məkan *təbiət hadisəsi* mənbəyindən hədəf məkan olan *insan* metaforik keçidinin olduğuna işarə edir. Beləliklə, metaforik modelin altında yatan bu mürəkkəb sözlərin semantikasının əsasını *insan - təbii hadisədir* fikri təşkil edir. Bu metaforik model eyni zamanda metaforik mənalar lüğətlərində qeyd edilmiş aşağıdakı polisemantik mürəkkəb isimlərin semantikasının əsasını təşkil edir: *ground-swell* – the strong movement of the sea that continues after a storm or strong winds; a sudden increase in how strongly people feel about something (*yerin şişməsi – tufandan və ya güclü küləkdən sonra davam edən dənizin güclü hərəkəti; insanların bir şey haqqında nə qədər güclü hiss etdiklərinin qəfil artması*) (7); *thunder-bolt* – a flash of lightning with the accompanying thunder; a person who acts with fury or with sudden and irresistible force (*şimşək çaxması – ildırım çaxması ilə müşayiət olunan ildırım; qəzəblə və ya qəfil və qarşısızalmaz qüvvə ilə hərəkət edən şəxs*).

Bununla belə, *backwater* və *whirlwind*, mürəkkəb sözlərinin okkazional mənalarının hansı konseptual xüsusiyyətlər əsasında yarandığını təyin etmək üçün daha mürəkkəb koqnitiv əməliyyata, yəni konseptual integrasiyaya müraciət etmək gərəkdir. Yəni, ilkin mental məkan *təbiət hadisəsi* də “*dəyişməzlik*”, “*xarici təsirin olmaması*” kimi konseptual xüsusiyyətlər perspektivdir. Bu konseptual xüsusiyyətlər bizə yuxarıdakı lüğətin qısaca tərifini, eləcə də mürəkkəb sözün istifadə olunduğu kontekstini vurğulamağa icazə verməkdədir. İkinci mental məkanda *insan*, “xarakter əlamətlərinin” konseptual xarakteristikası perspektivdir. İlkin mental məkanların qovuşması nəticəsində *backwater* mürəkkəb sözünün okkazional mənasını təyin edən konseptual xüsusiyyətlərin fərqli kombinasiyası ilə integrasiya olunmuş mental məkan yaranmış olur. Ona görə də məcazi mənada *backwater* mürəkkəb sözü laqeyd xarakterli yeni fikirləri qəbul etməyən insanı (Ester xala) bildirir. Məsələn, ilkin mental məkanda *təbiət hadisəsi* misalı ilə müqayisədə digər konseptual xüsusiyyətlər perspektivdir, yəni “qasırganın sürəti”, “onun gücü”, yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri konseptual xarakteristikasını “dağıdıcı nəticələr” təşkil edir. İlkin mental məkanların qarşılıqlı təsiri digər mənaların yarandığı integrasiya olunmuş mental məkanın formalaşmasına gətirib çıxarır. Mürəkkəb isim *whirlwind* qeyri-sabitliyi, çevikliyi olan, tənqidi başqalarına dağıdıcı təsir göstərən bir insanı, daha doğrusu Rebekka Ştrausu bildirir. Buna görə də nəzərdən keçirilən kontekstlərdə mürəkkəb ismlər aşağıdakı okkazional mənaları bildirir: *backwater* – an apathetic person (aunt Hester), who doesn’t accept new ideas; *whirlwind* – an inconsistent, impetuous person (Rebecca Strauss), whose criticism has destructive force.

Verilmiş mürəkkəb sözün okkazional mənasını hansı konseptual xüsusiyyətlərin müəyyən etdiyini başa düşmək üçün konseptual integrasiya əməliyyatına müraciət edək. Yəni *heyvanın* ilkin mental məkanda konseptual xüsusiyyətləri, “*bu cinsdən olan itlərin nə məqsəd üçün istifadə edilməsi*”, “*bu cinsin xüsusiyyətləri - qeyri-adi qoxu alma hissi*” perspektividir. *İnsan* ilkin mental məkanında “*cinayətin istintaqı ilə bağlı peşəkar fəaliyyət*” konseptual xüsusiyyəti perspektivləşir, çıxan nəticə isə “*bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxsin malik olduğu keyfiyyətlər*”-in konseptual xarakteristikasıdır. İlkin mental məkanların perspektiv konseptual xüsusiyyətlərinin uzlaşdırılması nəticəsində *bloodhound* mürəkkəb sözünün okkazional mənasını müəyyən edən integrasiya olunmuş mental məkan yaranır. Məcazi mənada *bloodhound* mürəkkəb sözü, “müstəsna intuisiya və məharətə malik olan cinayətkarı araşdıran, axtaran adamı” bildirir. Beləliklə, nəzərdən keçirilən kontekstdə bu mürəkkəb isim okkazional məna qazanır: *a skilled person* (detective) with highly developed intuition who holds an inquiry. (*yüksək inkişaf etmiş*

intuisiyaya malik, sorğu aparan bacarıqlı şəxs (dedektiv).

Mürəkkəb sözlərin kontekstdə metaforik işlənməsinin tədqiqi konseptual metaforaların aşağıdakı növlərini aşkara çıxarmışdır: naturomorf, artefakt, antropomorfik metaforalar. Bu konseptual metafora növləri arasında kontekstdə daha çox naturomorf metafora və artefakt metaforasından istifadə olunur. Bu onunla izah olunur ki, mürəkkəb sözlər, ilk növbədə reallıq obyektləri və onlar arasındakı əlaqəni əks etdirir.

İngilis dilində mürəkkəb sözlərin okkazional mənalarını formalaşdırarkən konseptual modellərə müraciət etmək kifayət etmir, bu mürəkkəb sözlərin mənalarını müəyyən edən konseptual xüsusiyyətləri göstərmək lazımdır.

Beləliklə, uzual məna kəsb edən mürəkkəb sözün okkazional işlədilməsi kontekstdə konseptual metafora və konseptual integrasiya kimi idrak səviyyəsində müəyyən əməliyyatların həyata keçirilməsi hesabına mümkün olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Чудинов, А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000): / А.П. Чудинов. –Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, –2001. –238 с.
2. Lakoff, G. Metaphors We Live by / G. Lakoff , M. Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, –1980. – 214 p.
3. Langacker, R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites // – Stanford, CA.: Stanford Univ. Press, –1987. V.1. –516 p.
4. Fauconnier, G., Turner M. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities / G. Fauconnier, M. Turner. – New York: Basic Books, –2002. –464 p.
5. Чудинов, А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000):/ А.П. Чудинов. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, –2001. –238 с.
6. Longman Dictionary of English Language and Culture. –Barcelona: Longman Group UK Ltd., –1992.–197 p.
7. Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. –New York: Gramercy Books, –1996. [Elektron resurs] <https://www.worldcat.org/title/websters-encyclopedic-unabridged-dictionary-of-the-english-language/oclc/71258862>